

УДК 37.091.212:159.955-028.43

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.ped.2023.1.7>**Тетяна ШВЕЦЬ**

кандидат педагогічних наук, заступник директора з науково-методичної роботи Приватної школи «Афіни», вул. А. Головка, 13/1, Київ, Україна, 03110

ORCID: 0000-0002-9713-7817

Tetiana SHVETS

Candidate of Pedagogical Sciences, Deputy Director for Scientific and Methodological Work of the Private School "Athens", A. Holovka str., 13/1, Kyiv, Ukraine, 03110

ORCID: 0000-0002-9713-7817

**СТАРШИЙ ШКІЛЬНИЙ ВІК ЯК СЕНСИТИВНИЙ ПЕРІОД
ДЛЯ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ОСОБИСТІСНОЇ
КОМПЕТЕНТНОСТІ****SENIOR SCHOOL AGE AS A SENSITIVE PERIOD
FOR THE DEVELOPMENT OF SOCIO-PERSONAL
COMPETENCES**

Актуальність дослідження визначається завданнями, відповідними провідним напрямкам Закону України «Про освіту» (2017) та Концепції Нової української школи (2016), де пріоритетами визначено формування ключових компетентностей у підготовці конкурентоздатної особистості XXI століття: всебічно розвиненої, з критичним мисленням, патріота з активною громадянською позицією, інноватора, здатного змінювати навколишній світ та вчитися впродовж життя.

Метою статті є аналіз сучасних наукових досліджень, що присвячені характеристиці особистісних психологічних новоутворень в учнів старших класів у контексті розвитку їхньої соціально-особистісної компетентності. У статті використано теоретичний метод дослідження, а саме: проведено аналіз наукових джерел, узагальнення та систематизацію наукових даних щодо характеристики сенситивного періоду для розвитку соціально-особистісної компетентності учнів старших класів.

Автором розглянуті соціальні та особистісні зміни юнаків, а саме: зміни ціннісних орієнтацій, побудову життєвих цілей та планів, мотивації успіху, самовизначення та самореалізацію, критичного та креативного мислення, комунікативних навичок та співпраці, рефлексії тощо. У статті зазначено, що центральним новоутворенням особистості у ранній юності є готовність дитини до життєвого самовизначення, що спрямовується ціннісними орієнтаціями, практичною, комунікативною, творчою діяльністю, де головним смислоутворювальним мотивом кожного виду діяльності є мотив самореалізації у цій діяльності, який необхідно усвідомити. Автором охарактеризовані всі новоутворення старших підлітків у контексті складників соціально-особистісної компетентності.

У статті теоретичне дослідження підтверджує припущення, що такі складники соціально-особистісної компетентності, як критичне та креативне мислення, комунікативні навички, здатність до співпраці та самовизначення в юнацькому віці, зазнають змін (інколи досить значних). Таким чином, період навчання у старших класах є більш сенситивним щодо впливів на розвиток усіх компонентів соціально-особистісної компетентності.

Ключові слова: соціально-особистісна компетентність, старший шкільний вік, критичне мислення, креативне мислення, комунікативні навички, співпраця, самовизначення.

The relevance of the study is determined by the tasks corresponding to the leading directions of the Law of Ukraine "On Education" (2017) and the concept of the New Ukrainian School (2016), where priorities are determined by the formation of key competences in the education of the competitive individual of the 21st century: a comprehensively developed person with critical thinking, a patriot with an active civil position, an innovator capable of changing the world and learning throughout life.

The purpose of the article is to analyze modern scientific research, which is devoted to the characteristics of personal psychological developments in senior students in the context of the development of their social and personal competence. The article uses the theoretical research method, namely: analysis of scientific sources, generalization and systematization of scientific data on the characteristics of a sensitive period for the development of social and personal competence of senior students.

The author considers social and personal changes in young people, namely: changes in value orientations, construction of life goals and plans, motivation of success, self-determination and self-realization, critical and creative thinking, communicative skills and cooperation, reflection, etc. The article states that the central development of personality in early adolescence is the child's readiness for life self-determination, which is directed by value orientations, practical, communicative, creative activity, where the main meaningful motive of each activity is the motive of self-realization in this activity, which is necessary to comprehend. The author describes all developments of older teenagers in the context of components of social and personal competences.

In the article, theoretical study confirms that such components of social and personal competence as critical and creative thinking, communication skills, ability to cooperate and self-determination at adolescence undergo changes (sometimes quite significant). Thus, the period of study in the upper classes is more sensitive to the influence on the development of all components of social and personal competence.

Key words: socio-personal competence, senior school age, critical thinking, creative thinking, communication skills, cooperation, self-determination.

Постановка проблеми. Актуальність проблеми розвитку соціально-особистісної компетентності учнів старших класів зумовлена сучасними тенденціями в освіті. Зарубіжні дослідники освітніми трендами до 2030 року визначають тотальну цифровізацію; навчання на основі компетентностей; розвиток м'яких навичок; активне навчання через проєкти; індивідуалізацію або адаптивне навчання, яке передбачає створення для кожного учня чи студента індивідуальної освітньої програми; виховання характеру та моральне виховання, що сприяє покращенню академічних успіхів учнів та студентів, підвищенню їхньої проактивності, соціальної згуртованості тощо [30].

Наголошується, що школа втратила функцію надання знань, її завдання змінюються, школа перетворюється на місце для успішної реалізації потенціалу особистості у майбутньому. Сьогодні відбувається трансформація шкільної освіти на компетентнісних засадах. Концепція нової української школи враховує та передбачає запровадження компетентнісного підходу до навчання у школах і передбачає низку ключових компетентностей, серед яких: громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей [16].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемами дослідження соціальних та особистісних компетентностей учнів займалися вітчизняні вчені: Д. Бех, Н. Бібік, Л. Ващенко, І. Гарбузюк, Н. Гавриш, М. Докторович, І. Ермаков, Л. Коваль, О. Мельниченко, О. Овчарук, В. Шахрай, О. Шевченко та ін. Серед зарубіжних дослідників варто відзначити М. Аргайла, Д. Гоулмана, М. Кемпла, К. Монахана, Х. Хан та ін.

Старший шкільний вік як сенситивний період для розвитку соціально-особистісної компетентності учнів розглядався у працях О. Докукіної, Н. Волошиної, Ю. Лець, І. Беха, М. Боришевського, С. Терна, О. Крюкової, А. Широких, Г. Шолом.

Однак недостатня увага приділена дослідженню особливостей розвитку соціально-особистісної компетентності учнів старших класів з точки зору соціальних та психологічних змін, які виникають на конкретному віковому етапі юнацтва і є найважливішими детермінантами становлення особистості.

Мета статті. Метою статті є аналіз сучасних наукових досліджень, що присвячені характеристиці особистісних психологічних новоутворень в учнів старших класів у кон-

тексті розвитку їхньої соціально-особистісної компетентності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно з вітчизняною періодизацією, учнів старших класів відносимо до ранньої юності (15–17 років). Такий період становить частину розгорнутого перехідного етапу від підліткового віку до самостійного дорослого життя, відповідно сутністю соціально-особистісної компетентності цього вікового етапу є дорослішання. У вітчизняній психології юність розглядається як період самовизначення, набуття психічної, громадянської зрілості, формування світогляду, моральної свідомості і самосвідомості [17].

Останні дослідження фіксують, що сучасні учні набувають нових позитивних характеристик порівняно з підлітками кінця ХХ століття, а саме: соціальну активність, суб'єктність, прагнення до самовираження, самоствердження, самореалізації, самоосвіти, до власного пошуку розв'язання комунікативних, ціннісно-сміслових, навчальних та інших різнопланових завдань, автономії (відсутність сліпого наслідування і поклоніння авторитетам, критичність мислення тощо) та особистісно-суб'єктний ресурс, який забезпечує ці процеси (самодостатність, самовпевненість, відсутність комплексів, самостійність, оптимізм тощо). Одночасно спостерігається наявність і негативних характеристик: моральний та духовний нігілізм, культ матеріальних цінностей, знецінення моральних цінностей, зневажливе ставлення до норм моралі [25, с. 146].

На думку В. Токаревої [24, с. 237], новоутворення раннього юнацького віку умовно можна поєднати у групи:

1) Комплекс новоутворень, пов'язаних із самовизначенням. Головною характеристикою віку є життєве, професійне та особистісно-сміслові самовизначення, потреба у ньому та готовність до нього, прагнення і здатність зайняти позицію самостійного суб'єкта самовизначення.

2) Комплекс новоутворень, пов'язаних із народженням «життєвої перспективи»: здатність будувати свої життєві плани; усвідомлення свого місця у майбутньому (самовизначення у цілях і перспективах свого життя). Розвиток пізнавальної сфери в ранній юності досягає рівня готовності особистості до виконання практично всіх видів розумової діяльності дорослих.

3) Комплекс новоутворень, пов'язаних із розвитком мотиваційної сфери: мрії й ідеали, ціннісні орієнтації, стійкий світогляд.

У цьому віці, на думку вчених, відбувається принципово важлива зміна в поглядах

на майбутнє, тепер предметом обмірковувань стає не тільки кінцевий результат, але і способи та шляхи його досягнення. Особливої складності набуває завдання професійного орієнтування у сучасних соціокультурних умовах, коли старші (батьки і вчителі) часто самі не впевнені в правильності своїх порад [16]. Розглянемо соціальні та особистісні зміни юнаків, а саме зміни ціннісних орієнтацій, побудову життєвих цілей та планів, мотивації успіху, самовизначення та самореалізацію, самооцінки та саморозвитку, критичного та креативного мислення, комунікативних навичок та співпраці, власної рефлексії тощо.

Центральним новоутворенням особистості у ранній юності є готовність учнів до життєвого самовизначення. Суттю самовизначення старшого підліткового віку є формування внутрішньої позиції дорослої людини, усвідомлення себе членом суспільства, необхідності вирішувати власне майбутнє [7, с. 34]. В цей період у юнаків з'являється усвідомлення мети і сенсу життя, стійкі ідеали і норми поведінки, принципи, переконання, особистісні цінності, усвідомлення своїх здібностей та інтересів [8, с. 73]. Психологічний зміст самовизначення розкривається через процеси самотворення і самореалізації, самоствердження і самовдосконалення, функціонування яких забезпечує саморегуляція особистості. Одночасно аналіз концепцій українських науковців щодо проблеми самореалізації учнів старших класів дозволяє зробити висновки про те, що цей процес можна розглядати як процес самоствердження власного «Я», який передбачає самоактуалізацію, самопізнання, самоосвіту і самовиховання [21].

Також психологічною особливістю раннього юнацького віку є спрямованість у майбутнє. Важливим чинником розвитку особистості в ранній юності є прагнення учнів старших класів будувати життєві плани, осмислювати побудову життєвої перспективи. Життєвий план відіграє надзвичайно важливу роль у становленні мотиваційної сфери, піднімаючи особистість на новий, більш високий рівень розвитку. М. Савчин зауважує, що на цьому віковому етапі відбувається формування механізму цілетворення, основними проявами якого є наявність у людини певного задуму, плану життя, певної мети, проекту цілі, загального досвіду свого буття [21, с. 132]. Життєві цілі та плани, ціннісні орієнтації є ядром життєвої перспективи. Життєва стратегія є сформованою, якщо у особистості наявні осмислені життєві цілі, ціннісні орієнтації та визначені життєві позиції [19; 20]. В учнів старших класів формується важлива

риса особистості – самоповага як узагальнена самооцінка. Самооцінка спонукає особистість до самовдосконалення, адже саме через усвідомлення внутрішніх протиріч або недоліків суб'єкт доходить висновку про необхідність внутрішніх змін [6, с. 64].

За твердженням Н. Волошиної, із розвитком загального інтелекту, сфери цінностей і саморегуляції в учнів старших класів розвивається їхня здатність до адекватної оцінки і прогнозу соціальних ситуацій, що відбувається завдяки розвитку комунікативних здібностей, які дозволяють їм реалізувати важливі для особистості потреби у спілкуванні та взаємодії з іншими людьми, успішно адаптуватися до реалій життя [4, с. 28].

Міжособистісна комунікація як складник соціально-особистісної компетентності має соціальну природу, її розвиток здійснюється у певному соціальному середовищі на основі психологічних особливостей особистості. Відповідно до проведеного аналізу робіт вітчизняних та зарубіжних науковців О. Ковальова робить висновки, що комунікативні навички розглядаються як: а) здатність особистості здійснювати продуктивну взаємодію; б) якості, необхідні для розуміння чужих і породження власних програм мовної поведінки; в) властивість людини орієнтуватися в тій чи іншій ситуації спілкування. Нам імпонує думка дослідниці, що комунікативні навички як складники соціально-особистісної компетентності містять у собі субкомпоненти: відносини із самим собою, міжособистісні відносини, відносини із суспільством [12, с. 7].

Важливими характеристиками учня старших класів і як особистості, і як суб'єкта навчальної діяльності є такі якості, як самостійність, упевненість у собі, відповідальність. Ці якості в комплексі можна розглядати як автономність [15, с. 48]. У соціально-особистісній компетентності автономія, яка проявляється через рефлексію, самоконтроль, самооцінку, у діяльності відображаються через комунікативні навички: співпрацю під час суспільної активності, розуміння і виконання соціальних ролей, дотримання соціальних норм у створенні стосунків [13, с. 29].

З огляду на те, що всі навички особистості впродовж життя змінюються та набувають якісно іншого характеру залежно від наявності і ступеня розвитку інших навичок, взаємодіють між собою, здійснюючи взаємовплив, особливо, коли йдеться про взаємозалежні навички, які спільно визначають успішність діяльності. Йдеться про взаємозв'язок комунікативних навичок та навичок співробітни-

цтва і взаємодії між людьми. Взаємодія – взаємозалежний обмін діями, організація людьми взаємних дій, спрямованих на реалізацію спільної діяльності. Під час взаємодії відбувається обмін діями, зароджуються спорідненість, координація дій обох суб'єктів, а також стійкість їхніх інтересів, планування спільної діяльності, розподіл функцій тощо. За допомогою дій відбуваються взаємне регулювання, взаємний контроль, взаємовплив, взаємодопомога. Це означає участь кожного учасника взаємодії у розв'язанні спільного завдання з відповідним коригуванням своїх дій, врахуванням попереднього досвіду, активізацією власних здібностей і можливостей партнера. Спілкуючись, обмінюючись інформацією, людина виробляє форми і норми спільних дій, організовує і координує їх. Це забезпечує уникнення розриву між комунікацією і взаємодією [9].

Міжособистісна взаємодія в юнацькому віці відіграє значну роль, хоча і відрізняються двома протилежними тенденціями: розширенням сфери (збільшення кількості контактів, розширення меж спілкування), з одного боку, і зростаючою індивідуалізацією, відокремленням – з іншого. Саме в цей період загострюється потреба до відокремлення, прагнення захистити свій унікальний світ від вторгнення сторонніх і близьких людей для того, щоб через рефлексії зміцнити почуття особистості, щоб зберегти свою індивідуальність, реалізувати свої домагання на визнання. Відокремлення як засіб утримання дистанції у разі взаємодії з іншими дозволяє молодій людині «зберігати своє обличчя» на емоційному та раціональному рівні спілкування [1]. За твердженням І. Беха, в юнацькому віці потреба в глибоких контактах стає особливо важливою, адже «прагнення молоді до усвідомлення своєї індивідуальності, до самовираження вимагає як дзеркала (іншого «Я»), так і вияву співучасті» [2, с. 83].

На комунікативну діяльність людини суттєво впливає рівень розвитку та стиль її мислення. Сприйняття юнаками навколишнього світу, усвідомлення того, що в ньому відбувається, впливає на їхню позицію стосовно комунікації. Процеси мислення в юнацькому віці проходять остаточний етап дозрівання, а розумова діяльність стає активнішою і більш самостійною. Характерними стають встановлення причинно-наслідкових зв'язків, критичність, систематичність мислення, самостійна творча діяльність. Зміни, що відбуваються в когнітивних процесах, слугують передумовою виникнення здатності до інтроспекції та рефлексії [11].

Крім того, ефективна комунікація залежить від того, наскільки людина правильно сприйняла або передала інформацію. Відповідно, комунікативна компетенція результативна лише в тому випадку, якщо людина володіє критичним мисленням. Оволодіння механізмами критичного мислення дозволяє учням старших класів самостійно вирішувати проблеми. Критичне мислення включає у себе процеси постановки мети, визначення проблеми, приведення аргументів, їх обґрунтування, пояснення та прогнозування наслідків прийнятих рішень, розробку критеріїв для оцінки рішень, аналіз та оцінку ситуацій [28, с. 42]. Компонентами критичного мислення можна вважати: рефлексію, що проявляється через самоконтроль і самооцінку, та дослідницьку компетентність, що проявляються через здатність до аналізу, синтезу, узагальнення, виявлення і формулювання проблем, здібність до прогнозування, моделювання ситуації та діяльності [27, с. 8].

За твердженням С. Терно, в юнаків відбуваються також зміни у змісті мислення: формуються ідеальні образи світу та сім'ї, які починають порівнюватися із реальністю. Зростає інтерес до соціальних, політичних та моральних проблем, формується концепція суспільства, його інститутів. Молода людина створює свої переконання стосовно політичної системи у соціальному, культурному та історичному контекстах. Учні старших класів починають критично переоцінювати і себе відповідно до якогось образу, набувають потребу в рефлексії, необхідності аналізувати власні розумові процеси [23, с. 66]. В юнацькому віці рефлексія дозволяє юнакам вийти за межі свого внутрішнього світу і зайняти позицію у цьому світі. Під час внутрішнього діалогу юнак відповідно до своїх переконань за рахунок рефлексивного мислення здійснює свій вибір. За допомогою внутрішнього мовлення юнаки усвідомлюють свої почуття, прагнення та наміри [22, с. 57].

Розгляд соціально-особистісної рефлексії як системного логічного аналізу досвіду самопізнання, власної системи соціальної взаємодії та ціннісно-сміслових основ, що відображають соціальні та індивідуальні орієнтири поведінки, протиріччя яких актуалізується у старшому шкільному віці, дозволив науковцям [14, с. 641] виділити такі її компоненти, як: 1) інтелектуальна рефлексія; 2) особистісна рефлексія; 3) рефлексія у спілкуванні; 4) рефлексія у соціальній взаємодії; 5) рефлексія у соціальній сфері. Застосування соціально-особистісної рефлексії передбачає: аналіз шляхів самореалізації та суспільної

системи цінностей; синтез (доопрацювання власної системи цінностей і співвіднесення її із суспільною системою цінностей); життєве планування (пошук і вибір шляхів самоактуалізації і саморозвитку у соціально прийнятній парадигмі).

Розвинена рефлексія дає можливість не тільки розуміти власні переживання, потреби, але й одночасно аналізувати свої потреби та вчинки. Рефлексії виводять молоду людину за межі її внутрішнього світу і дозволяють знайти свою позицію у навколишньому світі. Вирішальним у цей час стає динаміка «внутрішньої позиції» особистості. «Внутрішня позиція» передбачає сформованість та появу особистісних переконань, що зумовлює певну структуру ставлення особистості до навколишнього світу, оточуючих людей і до себе [5, с. 19].

Розвиток мислення тісно пов'язаний з розвитком творчих здібностей особистості юнака. На думку вчених, складниками дивергентного мислення учнів старших класів є: багатство думок, здатність створювати нові ідеї; гнучкість, швидкість мислення, прийняття різноманітних рішень, уміння змінювати спрямованість мислення; оригінальність, здатність знаходити нові, незвичайні комбінації, встановлювати віддалені зв'язки між предметами, звичаями, готовність до незвичайних ситуацій учнями старших класів [26]. У сучасних зарубіжних та вітчизняних дослідженнях креативне мислення розглядається як умова саморозвитку молоді на когнітивному, вольовому, моральному та поведінковому рівнях, потенціал, внутрішній ресурс, життєтворча динамічна спрямованість осо-

бистості, що забезпечує їй здатність до творчості, саморозвитку, успішної самореалізації у всіх сферах життєдіяльності [3]. Старший підлітковий вік у певному розумінні є унікальним, адже розвиток складників креативності дитини – креативного мислення, креативної уяви та креативної грамотності – перебуває на стадії активного формування [18]. Відповідно до проведених досліджень визначено, що у період юнацького віку на основі «загальної» креативності формується спеціалізована креативність: здатність до творчості, що пов'язана зі специфічною сферою діяльності людини. У період 15–17 років зростання креативності старших підлітків можна пояснити відчуттям свободи, яка розуміється ними як здатність долати перешкоди, діяти не лише за відомими еталонами, стереотипами, алгоритмами, а згідно з індивідуально неповторними ситуаціями [29].

Висновки. Отже, теоретичним дослідженням підтверджено припущення, що більшість компонентів соціально-особистісної компетентності: критичне та креативне мислення, комунікативні навички, здатність до співпраці та самовизначення в юнацькому віці зазнають змін (інколи досить значних) та розвитку порівняно з молодшим підлітковим віком. Таким чином, період навчання у старших класах є більш сенситивним щодо впливів на розвиток всіх компонентів соціально-особистісної компетентності. Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у пошуках відповідних педагогічних технологій, методів, форм і прийомів для розвитку соціально-особистісної компетентності учнів старших класів.

Література:

1. Баркова Д.Ю., Нудель В.О. Особливості прояву емоційної сфери особистості у формуванні міжособистісних стосунків у юнацькому віці. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2013. Вип. 19. С. 23–29.
2. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання : науково-методичний посібник. Київ : ІЗМН, 1998. 204 с.
3. Бондар І.В. Психолого-педагогічні аспекти формування креативності старшокласників в процесі навчання історії. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2018. VI (74). С. 12–15.
4. Волошина Н.В. Формування комунікативних здібностей старшокласників : дис. ... канд. психол. наук. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2008. 232 с.
5. Гаркуша І.В., Крижановський А.Є. Самоактуалізація, самовизначення та самореалізація як рушійна сила кар'єрної спрямованості. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія»*. Педагогічні науки. 2020. № 2 (20). С. 17–22.
6. Діяльнісна самореалізація особистості в освітньому просторі : монографія / за ред. С.Д. Максименка. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2017. 262 с.
7. Докторович М.О. Формування соціальної компетентності старшого підлітка з неповної сім'ї : дис. ... канд. пед. наук. Інститут проблем виховання АПН України. Київ, 2007. 208 с.
8. Доукіна О.М. Сутність та особливості самовизначення старшокласників. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2011. № 2 (15). С. 72–79.
9. Долинська Л.В. Психологія конфлікту : навчальний посібник. Київ : Каравела, 2011. 304 с.
10. Киричук О.В., Роменець В.А. Основи психології : підручник. Київ : Либідь, 1995. 632 с.

11. Каряка І.В., Дайлідоніс А.О., Коваленко О.О. Психологічні особливості прояву стилів мислення в процесі комунікативної діяльності юнаків. *Теорія і практика сучасної психології*. 2020. № 2. С. 120–125.
12. Ковальова О.А. Психологічні особливості розвитку соціально-комунікативної компетентності вчителя : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Ін-т обдарован. дитини НАПН України. Переяслав-Хмельницький, 2018. 24 с.
13. Ковальова О.А. Модель соціально-комунікативної компетентності. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2014. № 11 (30). С. 27–33.
14. Крюкова О.В. Соціальна рефлексія як складник соціального розвитку особистості. Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології». 2019. № 16. С. 636–642.
15. Лець Ю.А. Особистісне самовизначення старшокласника в системі розвивального навчання : дис. ... канд. психол. наук. Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2008. 189 с.
16. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи: ухвалено рішенням Колегії МОН України 20.10.2016 р. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/pova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 21.05.2022).
17. Павелків Р.В. Вікова психологія : підручник. Київ : Кондор-Видавництво, 2015. 469 с.
18. Павленко В.В. Особливості розвитку креативності дітей підліткового віку. *Професійна освіта в умовах інтеграційних процесів: теорія і практика* : збірник наукових праць / за заг. редакцією проф. Вітвицької С.С., доц. Колесник Н.Є. Житомир, 2017. У 2-х ч. Ч. I. 312 с. С. 89–94.
19. Паламарчук О.М. Психологічні особливості ресурсного забезпечення розвитку соціальної компетентності студентської молоді. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 1. Т. 1. С. 162–167.
20. Пирог Г.В. Зв'язок життєвих стратегій сучасної молоді з психологічним віком: теоретичні аспекти. *Сучасні наукові дослідження в психології та педагогіці – прогрес майбутнього* : збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції. Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2018. С. 22–25.
21. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія : навчальний посібник. 3-тє вид, перероб., допов. Київ : Академія, 2017. 366 с.
22. Соболева К.В. Психологічні особливості децентрації у ранньому юнацькому віці : дис. канд. псих. наук. Київ, 2015. 273 с.
23. Терно С.О. Розвиток критичного мислення старшокласників у процесі навчання історії. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2011. 275 с.
24. Токарева Н.М., Шамне А.В. Вікова і педагогічна психологія : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ, 2017. 549 с.
25. Шамне А.В. Теорія та практика психосоціального розвитку у підлітково-юнацькому віці : монографія. Київ : ТОВ ВНП «Інтерсервіс», 2015. 397 с.
26. Широких А.О. Психологічні чинники життєвого проектування в юнацькому віці : дис. ... д-ра філософії. Рівнен. держ. гуманітар. ун-т. Рівне, 2020. 224 с.
27. Шолом Г.І. Розвиток критичного мислення старшокласників в процесі навчання інформатики : автореферат дис. ... канд. пед. наук. Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2013. 20 с.
28. Цьома Н.С. Розвиток критичного мислення майбутніх кваліфікованих робітників у процесі вивчення інформатичних дисциплін. Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка. Суми. 2020. 276 с.
29. Ярушина Т.А. Вікові та статеві особливості креативності у підлітковому віці. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2011. № 2 (2). С. 160–165.
30. Marschall Carla and Crawford Elizabeth. A vision of transformative education. 2021. URL: <https://www.gettingsmart.com/2021/09/22/a-vision-for-transformative-education/> (дата звернення: 03.01.2023).

References:

1. Barkova, D.Yu., Nudel, V.O. (2013). Osoblyvosti proiavu emotsiinoi sfery osobystosti u formuvanni mizhosobystisnykh stosunkiv u yunatskomu vitsi [Peculiarities of the manifestation of the emotional sphere of the personality in the formation of interpersonal relations in youth]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriya "Pedagogika i psykholohiia"*. Vyp. 19. S. 23–29 [in Ukrainian].
2. Bekh, I.D. (1998). Osobystisno zoriientovane vykhovannia: naukovo-metodyichniy posibnyk [Personal oriented education: Scientific method. manual]. Kyiv: IZMN. 204 s. [in Ukrainian].
3. Bondar, I.V. (2018). Psykholoho-pedahohichni aspekty formuvannia kreatyvnosti starshoklasnykiv v protsesi navchannia istorii [Psychological and pedagogical aspects of the formation of creativity of high school students in the process of learning history]. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. VI (74). S. 12–15 [in Ukrainian].
4. Voloshyna, N.V. (2008). Formuvannia komunikatyvnykh zdibnostei starshoklasnykiv [Formation of communicative abilities of high school students]: dys. ... kand. psykhol. nauk. Kyivskiy natsionalnyi un-t im. Tarasa Shevchenka. Kyiv, 232 s. [in Ukrainian].

5. Harkusha, I.V., Kryzhanovskyi, A.Ye. (2020). Samoaktualizatsiia, samovyznachennia ta samorealizatsiia yak rushiina syla kariernoї spriamovanosti [Self-actualization, self-determination and self-realization as a driving force of career orientation]. *Visnyk universytetu imeni Alfreda Nobelia. Seriia «Pedagogika i psykholohiia». Pedagogichni nauky*. № 2 (20). S. 17–22 [in Ukrainian].
6. Diialnisna samorealizatsiia osobystosti v osvithnomu prostori: monohrafiia (2017) [Active self-realization of the individual in the educational space: monograph] / za red. S.D. Maksymenka. Kyiv: Vydavnychi Dim «Slovo». 262 s. [in Ukrainian].
7. Doktorovych, M.O. (2007). Formuvannia sotsialnoi kompetentnosti starshoho pidlitka z nepovnoi simi [Formation of social competence of an older teenager from a single-parent family]: dys... kand. ped. nauk. Instytut problem vykhovannia APN Ukrainy. Kyiv. 208 s. [in Ukrainian].
8. Dokukina, O.M. (2011). Sutnist ta osoblyvosti samovyznachennia starshoklasnykiv [The essence and features of self-determination of high school students]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*. 2 (15). S. 72–79 [in Ukrainian].
9. Dolynska, L.V. (2011) *Psykholohiia konfliktu: navchalnyi posibnyk* [Psychology of conflict: a study guide]. Kyiv: Karavela. 304 s. [in Ukrainian].
10. Kyrychuk, O.V., Romenets, V.A. (1995). *Osnovy psykholohii: pidruchnyk* [Basics of psychology: textbook]. Kyiv: Lybid. 632 s. [in Ukrainian].
11. Kariaka I.V., Dailidonis, A.O., Kovalenko, O.O. (2020). Psykholohichni osoblyvosti proiavu styliv myslennia v protsesi komunikativnoi diialnosti yunakiv [Psychological features of the manifestation of thinking styles in the process of young people's communicative activity]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii*. № 2. S. 120–125 [in Ukrainian].
12. Kovalova, O.A. (2018). Psykholohichni osoblyvosti rozvytku sotsialno-komunikativnoi kompetentnosti vchytelia [Psychological features of the development of social and communicative competence of the teacher]: avtoref. dys. ... kand. psykol. nauk. In-t obdarovan. dytyny NAPN Ukrainy. Pereiaslav-Khmelnyskyi. 24 s. [in Ukrainian].
13. Kovalova, O.A. (2014). Model sotsialno-komunikativnoi kompetentnosti [Model of social and communicative competence]. *Osvita ta rozvytok obdarovanoi osobystosti*. № 11 (30). S. 27–33 [in Ukrainian].
14. Kriukova, O.V. (2019). Sotsialna refleksiiia yak skladnyk sotsialnoho rozvytku osobystosti [Social reflection as a component of social development of the individual]. *Zbirnyk naukovykh prats «Problemy suchasnoi psykholohii»*. № 16. S. 636–642 [in Ukrainian].
15. Lets, Yu.A. (2008). Osobystisne samovyznachennia starshoklasnyka v systemi rozvyvalnoho navchannia [Personal self-determination of a high school student in the system of developmental education]: dys. ... kand. psykol. nauk. Khark. nats. un-t im. V.N. Karazina. Kharkiv. 189 s. [in Ukrainian].
16. Nova ukrainska shkola: kontseptualni zasady reformuvannia serednoi shkoly: ukhvaleno rishenniam Kolehii MON Ukrainy 20.10.2016 r. [New Ukrainian school: conceptual principles of secondary school reform: adopted by the decision of the Board of the Ministry of Education and Culture of Ukraine]. Retrieved from: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (Last accessed: 21.05.2022) [in Ukrainian].
17. Pavelkiv, R.V. (2015). *Vikova psykholohiia: pidruchnyk* [Age psychology: textbook]. Kyiv: Kondor-Vydavnytstvo. 469 s. [in Ukrainian].
18. Pavlenko, V.V. (2017). Osoblyvosti rozvytku kreatyvnosti ditei pidlitkovoho viku [Peculiarities of the development of creativity of teenage children]. *Profesiina osvita v umovakh intehratsiinykh protsesiv: teoriia i praktyka: zbirnyk naukovykh prats / za zah. redaktsiieiu prof. Vitvytskoi S.S., dots. Kolesnyk N.Ie. Zhytomyr. U 2-kh ch. Ch. I*. 312 s. S. 89–94 [in Ukrainian].
19. Palamarchuk, O.M. (2019). Psykholohichni osoblyvosti resursnoho zabezpechennia rozvytku sotsialnoi kompetentnosti studentskoi molodi [Psychological features of resource support for the development of social competence of student youth]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii*. № 1. T. 1. S. 162–167 [in Ukrainian].
20. Pyroh, H.V. (2018). Zviazok zhyttievych stratehii suchasnoi molodi z psykholohichnym vikom: teoretychni aspekty [The relationship between life strategies of modern youth and psychological age: theoretical aspects]. *Suchasni naukovi doslidzhennia v psykholohii ta pedagogitsi – prohres maibutnoho: zbirnyk naukovykh robit uchastykiv mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Odesa: HO «Pivdenna fundatsiia pedagogiky». S. 22–25 [in Ukrainian].
21. Savchyn, M.V., Vasylenko, L.P. (2017). *Vikova psykholohiia: navchalnyi posibnyk* [Age psychology: manual]. 3-tie vyd., pererob., dopov. Kyiv: Akademiia. 366 s. [in Ukrainian].
22. Sobolieva, K.V. (2015). Psykholohichni osoblyvosti detsentratsii u rannomu yunatskomu vitsi [Psychological features of decentration in early youth]: dys. kand. psykh. nauk. Kyiv. 273 s. [in Ukrainian].
23. Terno, S.O. (2011). Rozvytok krytychnoho myslennia starshoklasnykiv u protsesi navchannia istorii [Development of critical thinking of high school students in the process of learning history]. *Zaporizhzhia: Zaporizkyi natsionalnyi universytet*. 275 s. [in Ukrainian].
24. Tokareva, N.M., Shamne, A.V. (2017). *Vikova i pedagogichna psykholohiia: pidruchnyk dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv* [Age and pedagogical psychology: a textbook]. Kyiv. 549 s. [in Ukrainian].

25. Shamne, A.V. (2015). *Teoriia ta praktyka psykhosotsialnoho rozvytku u pidlitkovo-yunatskomu vitsi: monohrafiia* [Theory and practice of psychosocial development in adolescence: monograph]. Kyiv: TOV VNP «Interservis». 397 s. [in Ukrainian].
26. Shyrokykh, A.O. (2020). *Psykhologichni chynnyky zhyttievoho proektuvannia v yunatskomu vitsi* [Psychological factors of life planning in youth]: dys. ... d-ra filosofii. Rivnen. derzh. humanitar. un-t. Rivne. 224 s. [in Ukrainian].
27. Sholom, H.I. (2013). *Rozvytok krytychnoho myslennia starshoklasnykiv v protsesi navchannia informatyky* [Development of critical thinking of high school students in the process of learning computer science]: avtoreferat dys. ... kand. ped. nauk. Nats ped. un-t im. M.P. Drahomanova. Kyiv. 20 s. [in Ukrainian].
28. Tsoma, N.S. (2020). *Rozvytok krytychnoho myslennia maibutnikh kvalifikovanykh robitnykiv u protsesi vyvchennia informatychnykh dystsyplin* [Development of critical thinking of future skilled workers in the process of studying informatics disciplines]. Sumskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni A.S. Makarenka. Sumy. 276 s. [in Ukrainian].
29. Yarushyna, T.A. (2011). *Vikovi ta statevi osoblyvosti kreatyvnosti u pidlitkovomu vitsi* [Age and gender characteristics of creativity in adolescence]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu imeni Alfreda Nobelia. Seriia «Pedahohika i psykhologhiia»*. № 2 (2). S. 160–165 [in Ukrainian].
30. Marschall Carla and Crawford Elizabeth. (2021). A vision of transformative education. Retrieved from: <https://www.gettingsmart.com/2021/09/22/a-vision-for-transformative-education/> (Last accessed: 03.01.2023) [in English].